ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРИЧИН ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

MAIN THEORETICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE CAUSES OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

На цей час немає єдиної концепції щодо однозначного трактування поняття девіантної поведінки. У своїй роботі ми звернемо увагу на основні концептуальні положення розуміння поняття девіації та їх форми прояву. Метою роботи є вивчення основних теоретичних підходів до розуміння причин девіантної поведінки.

Методи дослідження: бібліографічний: аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел, історичний: дослідження виникнення, формування та розвиток поняття девіації та її причин.

З позиції полінаукового погляду на проблему девіації відокремлено три основних підходи: біологічний, психологічний та соціальний. Розглянуто їх особливості, так представники перших двох підходів стверджують, що людині від народження властива схильність до девіації. З погляду прихильників соціологічного підходу девіантна поведінка є наслідком засвоєння їм негативного соціального досвіду. В роботі зазначено, що девіантну поведінку більшість вчених розділяє на злочинну (кримінальну), дозлочинну (деліквентну) та аморальну.

Під час розгляду девіантної поведінки потрібно враховувати, що поведінка підлітків не відповідає відхиленню в поведінці дорослої особи, тому їх поведінку слід розглядати окремо і виділяти як особливий вид девіантної поведінки. Так, підлітки не заперечують самого факту скоєного, але не визнають своєї провини або порушують правову заборону, яку у принципі не заперечують.

Огляд різних теорій дає можливість отримати відносно цілісну картину досліджуваного явища. Біологічне і психологічне пояснення девіації пов'язане головним чином з аналізом природи девіантної особи. Соціологічне пояснення враховує соціальні і культурні фактори, на основі яких люди вважаються девіантами. У кожній з вищеперерахованих теорій розглядаються ті чи інші причини (аспекти), які рано чи пізно можуть привести кожного (особливо підлітків) до девіантної поведінки.

Ключові слова: девіації, девіантна поведінка, деліквентна поведінка, аморальна поведінка, підлітковий вік.

To date, there is no single concept for an unambiguous interpretation of the concept of deviant behavior. In our work we will pay attention to the main conceptual provisions of understanding the concept of deviation and their forms of manifestation.

The purpose of this work is to study the basic theoretical approaches to understanding the causes of deviant behavior.

Research methods: bibliographic: analysis, systematization, theoretical data and literature sources, historical: study of the origin, formation and development of the concept of deviation and its causes.

From the standpoint of a polyscientific view of the problem of deviation, three main approaches are distinguished: biological, psychological and social. Their features are considered, so the representatives of the first two approaches argue that a person from birth has a tendency to deviate. From the point of view of supporters of the sociological approach, deviant behavior is a consequence of their assimilation of negative social experience. The paper notes that deviant behavior is divided by most scientists into criminal (criminal), pre-criminal (delinquent) and immoral.

When considering deviant behavior, it should be borne in mind that the behavior of adolescents does not correspond to the deviation in the behavior of an adult, so their behavior should be considered separately and distinguished as a special type of deviant behavior. Thus, adolescents do not deny the fact of the crime, but do not admit their guilt or violate a legal prohibition, which in principle does not deny.

An overview of various theories makes it possible to obtain a relatively holistic picture of the phenomenon under study. The biological and psychological explanation of deviation is mainly related to the analysis of the nature of the deviant person. The sociological explanation takes into account the social and cultural factors on the basis of which people are considered deviant. Each of the above theories considers certain causes (aspects) that may sooner or later lead everyone (especially adolescents) to deviant behavior.

Key words: deviations, deviant behavior, delinquent behavior, immoral behavior, adolescence.

УДК 159.99:316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.11>

Лазор К.П.

к.політ.н.,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми. Девіантна поведінка, що розуміється як порушення соціальних норм, отримала останніми роками масовий характер і поставила цю проблему в центр уваги соціологів, соціальних психологів, медиків, працівників правоохоронних органів [1; 4; 5; 8]. Пояснити причини, умови та фактори, що детермінують це соціальне явище, стало актуальною проблемою. Її розгляд припускає пошук відповідей на ряд фундаментальних питань, серед яких питання про сутність

категорії «норма» (соціальна норма) і про відхилення від неї, особливо гостро це питання постає серед молодого покоління. Здебільшого тому, що підлітковий вік являє собою період кризи: з одного боку, підліток пов'язаний зі світом дитинства, з іншого – з дорослим життям. У цей період проходить усвідомлення життєвих цінностей, на основі яких будуються подальші відносини з навколишнім світом.

Актуальність дослідження зумовлена низкою причин:

– по-перше, сучасний стан суспільства загалом характеризується економічною, демографічною, соціальною і політичною нестабільністю, що веде до зростання кількості проявів девіантної поведінки [1; 5; 8].

– по-друге, внаслідок напруженої та нестійкої обстановки в суспільстві девіантна поведінка, яка раніше мала місце в значно менших масштабах, переростає в кримінальну, злочинну поведінку [4; 6; 8].

– по-третє, з кожним роком зростає число неповнолітніх, що вживають алкоголь, наркотичні речовини, що також сприяє погіршенню криміногенної обстановки в країні [1; 2; 4; 5].

– по-четверте, з'являються нові форми девіантної поведінки, викликані впливом ЗМІ, комп'ютерних ігор, низькопробної кінопродукції, пропаганди сексуальної розбещеності [4; 5].

До численних труднощів підліткового періоду, зумовлених кризою переходу від дитинства до дорослості, сьогодні додається ціннісно-нормативна дезінтеграція як на макро-, так і на мікросоціальному рівнях організації суспільства, що виявляється в порушенні або ігноруванні значною часткою населення не лише ціннісних норм, а й традицій, стереотипів, усталених стилів мислення та діяльності. У цій ситуації в одних людей посилюється здатність до пошуку ефективних шляхів адаптації в нестабільному соціумі, а в інших, навпаки, вона втрачається, що призводить до поширення девіантних форм поведінки. На розвиток підліткових девіацій впливають, зокрема, фактори поганого соціального оточення, соціальні і матеріальні умови проживання. Усе це може привести до негативного впливу на особистість підлітків в їхньому подальшому житті [5–8].

Перед психологами стає завдання виявити основні фактори й причини розвитку девіантної поведінки підлітків, створити умови для своєчасної профілактики та корекції поведінки, що відхиляється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-психолого-педагогічні аспекти девіантності аналізуються в наукових роботах В.Г. Баженова, В.І. Добренєкова, О.В. Змановської, Г.І. Колесникової, І.С. Кона, В.Т. Кондрашенка, В.В. Лозового, В.Д. Менделевича, Є.С. Набойченко, В.Г. Степанова, В.Ф. Шевчука, Л.Б. Шнейдер та інших.

Постановка завдання. Метою роботи є вивчення основних теоретичних підходів до розуміння причин девіантної поведінки.

Методи дослідження: бібліографічний: аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел, історичний: дослідження виникнення, формування та розвиток поняття девіації та її причин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Девіантна поведінка є полінауковим

поняттям, яке вивчається в рамках різноманітних галузей науки: психології, педагогіки, соціології, криміналістики, юридичної та вікової психології. Однак усе різноманіття підходів до вивчення цього поняття можливо звести до трьох основних, як-от:

1. Біологічний (Ч. Ломброзо, У. Шелдон). Суть цього підходу в тому, що девіантна, в тому числі злочинна, поведінка зумовлена певними фізичними особливостями людини (наприклад, виступаюча нижня щелепа, знижена чутливість до болю, розвинені надбрівні дуги тощо (Ч. Ломброзо)), або мезоморфними, тобто будовою тіла, яке відрізняється силою і стрункістю (У. Шелдон).

2. Психологічний. З позиції представників цього підходу девіантність – це зумовлена психічними відхиленнями особистості, наявністю різних комплексів, а також тим, що конфлікт особистості і суспільства заданий спочатку, як зіткнення Ід («ВОНО») з Super-Ego – системою моральних заборон. Суспільство обмежує можливість задоволення інстинктів людини і тим самим створює внутрішній конфлікт, який виходить назовні у формі порушення соціальних, моральних та етичних норм, прийнятих у суспільстві.

3. Соціологічний (Г. Беккер, С. Селлін, Р. Мертон, Т. Парсонс та інші). В цьому разі девіантна поведінка пояснюється соціальними причинами: недосконалістю суспільства, соціальною нерівністю і суперечностями, конфліктами, протестом проти несправедливого суспільного устрою тощо.

Таким чином, в перших двох підходах стверджується, що людині від народження властива схильність до девіації. З погляду соціологічного підходу девіантна поведінка є наслідком засвоєння їм негативного соціального досвіду.

Отже, можна зазначити, що девіантну поведінку слід розрізняти як за змістом і цільовою спрямованістю, так і за ступенем суспільної небезпечності, яка може проявлятися в різних формах – від порушень моралі, незначних вчинків до тяжких злочинів. Девіантні прояви виражаються не тільки в зовнішній, поведінковій стороні: до розвитку девіантної поведінки веде деформація ціннісно-нормативних уявлень, тобто система внутрішньої регуляції. Серед девіантних проявів виділяється так званий докриміногенний рівень, коли підліток ще не став суб'єктом злочину і його девіації виявляються на рівні дрібних порушень правил поведінки, у вживанні алкогольних, наркотичних засобів, що руйнують психіку. Девіації, що виражаються в злочинних діях, представляють більш серйозну суспільну небезпеку. Помітне неблагополуччя у девіантних підлітків виявляється в системі міжособистісних відносин у сім'ї, в школі, на вулиці [4; 5]. Все це свідчить про те, що девіантна поведінка є резуль-

татом несприятливого соціального розвитку, порушень соціалізації, що виникають на різних вікових етапах. Порушення зовнішніх соціальних зв'язків тісно пов'язане з деформацією внутрішньої поведінкової регуляції – ціннісних орієнтацій і соціальних установок.

У другій половині XX століття в світовій соціології з'являється велика кількість наукових надбань, які присвячені проблемі девіантної поведінки та контролю над її проявами (злочинність, наркоманія, алкоголізм, корупція, тероризм, проституція тощо).

Деякі вітчизняні вчені (В.В. Королев, В.Д. Менделевич, І.А. Невський, Г.В. Сафіна, В.Г. Степанов та інші) розділяють девіантну поведінку на злочинну (кримінальну), дозлочинну (деліквентну) та аморальну. Такий розподіл за видами девіантної поведінки, на думку Г. Беккер та В.Г. Сепанова, відбувається з урахуванням особливостей взаємодії індивіда з реальністю, механізмів виникнення поведінкових аномалій.

Біологічна теорія девіантної поведінки була запропонована Ч. Ломброзо «Теорія природженого злочинця» [2; 10]. Автор вважав, що люди схильні до певних типів девіантної поведінки за своїм біологічним складом: «деякі люди погані від народження, мають вроджені особистісні вади, які стимулюють їх антигромадську поведінку, не дають можливості стримувати біологічні потреби» [2; 4; 10]. Теорія Ч. Ломброзо отримала широке поширення, особливо серед криміналістів та прихильників біологічної концепції, які намагались встановити зв'язок між девіантною поведінкою і певними фізичними рисами людей. Хоча подібні біологічні концепції були популярні на початку XX ст., інші концепції їх поступово витіснили.

У зарубіжній і вітчизняній літературі широко представлені теорії девіантної поведінки, і кожна з них заслуговує на увагу. Одним з основоположників дослідження девіантної поведінки є Е. Дюркгейм [3, с. 39–44]. Вперше соціологічне пояснення девіації було запропоновано в його теорії аномії. Під «аномією» він розумів стан зруйнованості або ослаблення нормативної системи суспільства, яке викликається різкими змінами, стрибками. Тобто аномія в такому трактуванні – це соціальна дезорганізація.

Е. Дюркгейм підкреслював, що соціальні правила відіграють основну роль у регулюванні життя людей. Головна думка Е. Дюркгейма зводиться до того, що в основі стабільного функціонування суспільства лежить феномен соціальної солідарності, а будь-які відхилення від нього є соціальною дезорганізацією, що є причиною девіантної поведінки. Теорія аномії підкреслює роль громадських заворушень і дезорієнтації, що відбуваються, коли життєвий досвід людей перестає відповідати нор-

мам суспільства. Хоча теорія Е. Дюркгейма і піддавалася критиці, його основна думка про те, що соціальна дезорганізація є причиною девіантної поведінки, вважається загальнови-значною.

Теорія аномії була розвинена в роботах інших соціологів. Р. Мертон [6, 118–121] – один з найбільш яскравих послідовників Е. Дюркгейма, розглядає девіантну поведінку як результат неузгодженості між зумовленими культурою устремліннями і соціальною структурою, яка задає засоби їх задоволення. Наприклад, у сучасній американській культурі домінує ідея добробуту, яка своєю чергою визначає високу індивідуальну значимість успіху. Через соціальні норми культура визначає не тільки цілі, але і легітимні способи їх досягнення. Так, якщо людина сумлінно працює, її «американська мрія» в решті решт має стати реальністю. «Аномія» по Р. Мерто-ну – це крах системи регулювання індивідуальних бажань, у результаті чого особистість починає хотіти більше, ніж вона може домогтися в рамках цієї соціальної структури. Соціолог Р. Мертон [6, с. 118–121] відзначає, що аномія постає не від свободи вибору, а від неможливості багатьох індивідів слідувати нормам, які вони повністю приймають.

Типологія девіантної поведінки Р. Мертона ґрунтується на уявленнях про девіації як розрив між культурними цілями і способами їх досягнення, які соціально схвалюються. Відповідно до цього він виділяє чотири можливих типи девіації:

- інновація, що припускає згоду з цілями суспільства і заперечення загальноприйнятих способів їх досягнення (до «інноваторів» належать повії, шантажисти, творці «фінансових пірамід», великі вчені);
- ритуалізм, пов'язаний з запереченням цілей цього суспільства і абсурдним перебільшенням значення способів їх досягнення;
- ретретизм (або втеча від дійсності), що виражається у відмові і від соціально схвалених цілей, і від способів їх досягнення (алкоголіки, наркомани тощо);
- бунт, який заперечує і цілі, і способи, але прагне до їх заміни на нові (революціонери, які прагнуть докорінних змін у всіх сферах громадських відносин) [6, с. 118–121].

Дещо інший погляд був у прихильника функціонального підходу Т. Парсонса. На його думку, виникнення девіацій пов'язано з невиконанням очікувань. Його дослідження поведінки підлітків та молоді в світлі поняття аномії дозволяють стверджувати, що система норм і цінностей, прийнятих у суспільстві, або незрозуміла для них, або втрачає значимість, оскільки на перший план виходять інші цінності – особистий успіх і його досягнення [7].

Девіантна поведінка виникає як наслідок розчарування особистості. Зниження життєвого рівня, расова дискримінація та багато інших явищ можуть призвести до девіантної поведінки. Якщо людина не займає міцного положення в суспільстві або не може досягти поставлених цілей законними способами, то рано чи пізно виникають розчарування, напруженість, людина починає відчувати свою неповноцінність і може використовувати девіантні, незаконні методи для досягнення своїх цілей. Теорія напруженості показує людину, що розривається між можливістю і бажанням, коли бажання домінує. У цій теорії є і слабкі місця: з її позицій важко пояснити, чому скоюють злочини люди із забезпечених середніх і навіть вищих верств суспільства, чому бувають розтратниками банкіри.

Г. Беккер та Е. Лемерт є представниками теорії стигматизації (від грецького *stigma* – клеймо), їх погляди були продовжені у роботах Ф. Таненбаум, О. Тек, Р. Куїні, М. Кабанов, Т.П. Липай, П. Бірне та інших [4; 5]. Вони стверджують, що девіація визначається не самою поведінкою, а реакцією суспільства на таку поведінку. Пояснюють девіантну поведінку здатністю впливових груп ставити клеймо «девіантів» членам менш впливових груп. Коли поведінка людей розглядається як відступаюча від норм, це дає поштовх ряду соціальних реакцій. Так, підліток, який скоїв негідний вчинок, піддається офіційному тавруванню як порушник, злочинець, девіант. З зазначеного моменту індивід починає ототожнювати себе з присвоєним ярликом, і рецидиви девіантної поведінки стають відповіддю на реакцію суспільства. Таким чином, ярлики – це негативні оцінки суспільства.

У теорії стигматизації розрізняються первинна та вторинна девіантна поведінка. Початковий акт правопорушення вони називають первинним відхиленням. Вторинне відхилення відбувається, коли індивід приймає клеймо і сприймає себе як злочинець. Поступово формується репутація, яка змушує індивіда дотримуватися девіантної ролі. Вторинне – це така поведінка, яка є реакцією на ярлик. Ярлик злочинця впливає на уявлення людини про саму себе. «Ми часто бачимо себе такими, якими бачать нас інші, і чинимо відповідним чином» [4; 5].

Представники теорії біхевіоризму (англ. Behaviour – поведінка) Б. Скіннер, Е. Торндайк, Дж. Уотсон та інші [1; 4; 5], спираючись на основну формулу свого вчення, тлумачать поведінку людини, спираючись на схему «стимул – реакція», розглядаючи будь-який подразник як активне джерело реакції організму. Біхевіристи вивчали соціальну поведінку людини як спосіб пристосування до соціального середовища, доводячи, що навколишнє середовище

повністю визначає поведінку людини. В основі цієї теорії лежить розуміння поведінки людини як сукупності реакцій організму на вплив зовнішнього середовища.

Під час огляду концептуальних підходів до девіантної поведінки неможливо не згадати і представників психоаналізу – З. Фрейда, Й. Брейера, А. Адлера, К.Г. Юнга та інших. Зокрема, З. Фрейд розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньо-особистісним конфліктом, саморуйнацією особистості. Тому конфлікти, властиві особистості, викликають девіацію. Основним джерелом відхилень у поведінці вважається постійний конфлікт між несвідомими потягами, що утворюють структуру «Воно», і обмеженнями, що виходять від «Я» і «Понад-Я» [9].

Відповідно до теорії диференційованої асоціації, яка була вперше сформульована Е. Сатерлендом [11], девіантної поведінки навчаються в інтеракції (взаємодії) з іншими індивідами в процесі комунікації, який включає в себе засвоєння: а) технік реалізації девіантної поведінки і б) специфічного мотиваційного спрямування та виправдання цієї поведінки. Теорія Е. Сатерленда говорить про те, що індивіди стають правопорушниками тією мірою, якою вони належать оточенню, девіантним ідеям, мотивуванням і методам. Такі індивіди можуть навчитися вживати і діставати заборонені наркотичні засоби або красти, а потім збувати крадене. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням, чим частішими, інтенсивнішими і тривалішими будуть ці контакти, тим вище ймовірність того, що такий індивід теж стане правопорушником. Але в цьому процесі задіяно не одне просте наслідування. Теорія описує девіантну поведінку, яка базується на основі не тільки наслідування, а й навчання, адже дуже багато залежить від того, чого саме і від кого навчаються індивіди.

Між різними формами девіантної поведінки існує взаємозв'язок, при цьому одне негативне явище підсилює інше. Наприклад, алкоголізм сприяє посиленню хуліганства.

Маргіналізація є однією з причин девіацій. Головною ознакою маргіналізації виступає розрив соціальних зв'язків, причому в «класичному» варіанті спочатку рвуться економічні та соціальні зв'язки, а потім і духовні. Як характерної риси соціальної поведінки маргіналів можна назвати зниження рівня соціальних очікувань і соціальних потреб. Наслідком маргіналізації є примітивізація окремих сегментів суспільства, що виявляється у виробництві, побуті, духовному житті.

Інша група причин девіантної поведінки пов'язана з поширенням різного роду соціальних патологій, зокрема зростанням психічних захворювань, алкоголізму, наркоманії, погіршенням генетичного фонду населення.

Висновки з проведеного дослідження.

Розглянувши підходи до трактування девіантної поведінки (біологічний, психологічний, соціологічний), варто відзначити, що абсолютно всі теорії містять певні недосконалості. Проте соціологічний підхід до вивчення девіантної поведінки є центральним, і концепції, властиві йому, безумовно є головними за міждисциплінарного підходу до вивчення девіантної поведінки.

Під час розгляду девіантної поведінки потрібно враховувати, що поведінка підлітків не відповідає відхиленню в поведінці дорослої особи, тому їх поведінку слід розглядати окремо і виділяти як особливий вид девіантної поведінки. Так, підлітки не заперечують самого факту скоєного, але не визнають своєї провини або порушують правову заборону, яку у принципі не заперечують.

Огляд різних теорій, на наш погляд, дає можливість отримати відносно цілісну картину досліджуваного явища. Біологічне і психологічне пояснення девіації пов'язане головним чином з аналізом природи девіантної особи.

Соціологічне пояснення враховує соціальні і культурні фактори, на основі яких людей вважають девіантами. У кожній з вищеперерахованих теорій розглядаються ті чи інші причини (аспекти), які рано чи пізно можуть привести кожного (особливо підлітків) до девіантної поведінки.

Відзначається, що в періоди суспільних потрясінь, криз тенденція до порушення соціальних норм посилюється: люди позбавляються звичних норм, установок поведінки, втрачають соціальні орієнтири. Подібна ситуація склалася в нашій країні, і це пояснює підвищений інтерес до глибшого вивчення девіантної поведінки як соціального явища, а також до створення ефективних технологій його профілактики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асєєва Ю.О. Девіантність як проблема соціалізації. *Соціалізація молоді в умовах розбудови демократичної правової держави*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців. (Одеса, 10-15 жовтня 2007 р.) Одеса : Одеський юридичний інститут ХНУВС, 2007. С. 17–20.
2. Денисов І.Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці. *Пост методика*. 2002. № 7–8 (45–46). С. 207–212.
3. Дюркгейм Э. Норма и паталогия, социология преступности. Сб. статей. Москва : Прогресс, 1966. С. 39–44.
4. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія / Н.В. Ківенко, І.І. Лановенко, П.В. Мельник. Ірпінь : Академія державної податкової служби України. 2002. 134 с.
5. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / В.В. Кузьменко, О.В. Діса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2019. 68 с.
6. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. *Социс*. 1992. № 2. С. 118–121.
7. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : Аспект Пресс. 1998. 270 с.
8. Фарафонова Т.В. Погляди зарубіжних учених на проблему відхилень у поведінці неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського державного університету. Педагогіка. Соціальна робота*. 1999. Вип. 2. С. 111–114.
9. Фрейд З. Психологія. Релігія. Культура / Фрейд З. ; пер. Руткевич А. Москва : Ренесанс, 1992. 498 с.
10. L'uomo delinquente in rapporto all' antropologia, alla giurisprudenza ed alle discipline carcerarie : aggiuntavi La teoria della tutela penale del Prof. Avv. F. Poletti / Cesare Lombroso; Francisco Poletti. 2 ed. Torino : Bocca, 1878. 746 p.
11. Sutherland, Edwin H., Cressey, Donald R. Principles of Criminology. Chicago : Lippincott. 1960. 646 p.